

TEMURIYLAR DAVRIDAGI ME'MORIY YODGORLIKLAR TAVSIFI

Usmonova Gulnoza Jaxongirovna
QK DM muzey yetakchi ilmiy xodimi

Annotatsiya: Temuriylar davrida ko'p sohalar rivoji qatorida me'morchilik sohasi ham rivojlanib, ko'plab bog'lar saroylar, memoriy yodgorliklar masjid-u madrasalar bunyod bo'lgan. Ushbu yodgorliklar bugungi kunga qadar o'z salobati va hashamatini yo'qotmagan.

Kalit so'z: "Dor us-Siyosat", me'morchilik, Bibixonim madrasasi, Gavharshodbegim madrasasi. "Bizning qudratimizga shak-shubxangiz bo'lsa, biz qurdirgan binolarga boq". Amir Temur

Kirish

O'zbekiston dunyoga mashhur diyori bo'lib, jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan zamin hisoblanadi. Shuningdek, bu hududda insoniyat madaniyatining durdonalari hisoblangan ko'plab betakror, mahobatli tarixiy me'moriy obidalar mavjud. Mamlakatimizda shu kunga qadar ko'plab moddiy madaniy meros obyektlari shu kunga qadar saqlanish bilan birga ilmiy jihatdan o'rganib kelinmoqda. Mahobatli va viqorli o'zida ko'plab sir - sinoatlarni jamlagan Temuriylar davrida barpo qilingan me'moriy obidalar haqida bir qancha ma'lumotlarni keltirishni niyat qildim.

Amir Temur va Temuriylar sulolasi davrida Movarounnahr va Xurosonning Markaziy shaharlarida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Bu davrda boshlangan bunyodkorlik ishlari davlat siyosati darajasiga ko'tarildi, bu esa shu davrda yaratilgan binolarning mahobatli qiyofasi, hashamatli va go'zal me'moriy bezaklarida o'z aksini topdi. Temuriylar davri me'morchiligi tarixini chuqur o'rgangan olim G.A.Pugachenkovaning tavsifiga ko'ra, Temuriylar shahri arxitekturasi uning ijtimoiy mavjudligining ko'zga ko'ringan timsolidir. Aniqrog'i, qal'alar davlat hokimiyatining ifodasidir, saroylar hukmron sinflarning ulug'vorligi, diniy Amir Temur nomi Teymur, Temur va Tamerlan kabi adabiyotlarda turli transliteratsiyalarda berilgan.

O'zbekiston Respublikasi hududida me'morchilik va binokorlik qadim zamonlardan - miloddan avvalgi III minginchi, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, X minginchi yillarda boshlangan. Shundan so'ng bu tarixiy diyori asrlar mobaynida turli me'morchilik san'ati obidalari maskaniga aylandi. Jangu jadallar vaqtida anchasi barbod bo'ldi. XIV asrdan me'morchilik yana rivojlana boshlagan.

Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa, me'morchilikda namoyon bo'ldi va bu davr me'morchiligi, me'morchilik tarixida ma'lum darajada tahlil etilgan. Oqsaroy peshtoqida bitilgan "Qudratimizni ko'rmoq istasangiz - biz qurgan binolarimizga boqing" degan yozuv Temur davlatining siyosiy vazifasini ham anglatar edi. Temur davrida Movarounnahr shaxarlari qurilishida istehkomlar, shoh ko'chalar, memoriy majmualar keng ko'lam kasb etadi.

Temur saltanat poytaxti Samarqandni bezatishga alohida e'tibor berdi. U ishni eng avvalo mo'g'ullar istilosidan so'ng, 150 yil mobaynida vayron va qarovsiz yotgan shaxarning mudofaa devorlarini tiklashdan boshlaydi. Osmo suv yo'li ("Juyi Arziz")ning yakson etilishi tufayli suvsiz qolgan Samarqand maxallalariga Zarafshon daryosidan daryosidan suv keltiradi. Shaharda "Histori" qal'a, Ulug'vor inshootlar, va tillakor saroylar bunyod ettirdi. Shaxarda me'moriy majmualar shakllanishi Temur va temuriylar davrining eng katta yutuqi bo'ldi. Me'morchilik taraqqiyoti yangi bosqichiga ko'tarildi, inshootlar ko'lami bilan birga uning sahkli ham ulkanlashdi. Bu jarayon muhandislar, me'morlar va naqqoshlar zimmasiga ulkan vazifalar qo'ydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg'alarga tayangan tashqi gumbazni ko'tarib turuvchi poy gumbazning balandligi oshdi.

Ulug'bek davrida gumbaz osti tuzilmalarning yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlardagi yutuqlar me'morchilik yodgorliklarida aniq ko'rinadi (Shohizinda, Ahmad Yassaviy, Go'ri Amir maqbaralari, Bibixonim masjidi, Ulug'bek madrasasi). Ularning old tomoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me'moriy shakllarning umumiy uyg'unligini belgilovchi geometrik

tuzilmalarning aniq o'zaro nisbati bor. Bezak va sayqal ishlari ham bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan. Temuriylar davrigacha va undan keyin ham Movarounnahr va Xuroson me'morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan. Temur va Ulug'bek davri me'morchiligida bezakda ko'p ranglilik va naqshlar xilma-xilligi kuzatiladi.

Epigrafik bitiklarni binoning maxsus joylariga, xattotlik san'atini mukammal egallagan ustalar olti xil yozuvda ishlagan. Koshin qatamlarida tasvir mavzui kam uchraydi. Oqsaroy peshtoqlarida Sher bilan quyoshning juft tasviri uchraydiki, bu ramziy ma'noga ega. Temur va Ulug'bek davrida bino ichining bezagi ham xilma-xil bo'lgan. Devor va shift, hatto gumbaz ham naqsh bilan ziynatilgan. Temur davrida qurilgan binolarda ko'k va zarhal ranglar ustun bo'lib, dabdabali naqshlar ishlangan, Ulug'bek davrida Xitoy chinnisiga o'xshash oq fondagi ko'k naqshlar ko'p uchraydi. Bu davrda diniy inshootlar, hukmdor saroylari, aslzodalarning qarorgohlari ko'plab qurildi.

Temur Hindiston yurishidan so'ng (1399 y). Samarqandda jome masjidi qurdiradi. Uning ro'parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Ulug'bek Buxoro Jome masjidini kengaytirib, qayta qurish ishlarini boshlagan, biroq u XVI asrda qurib bitkazdi. Temur davrida Saroy Mulk xonim Go'ri Amir majmuasida madrasalar qurilgan. Ulug'bek Samarqand, Buxoro va G'ijduvonda madrasalar bunyod etirdi. XV asrda madrasa me'morchiligi o'zining uzil-kesil qiyofasiga ega bo'ldi. Madrasa qurilishi yagona tizim bo'yicha rejalashtirilsa ham, asosiy shakllari, ularning o'zaro nisbatlari va bezaklariga ko'ra har biri o'z qiyofasiga ega edi. Temuriylarning ikki san'at durdonasi-Samarqanddagi Ulug'bek va Hirotdagi Gavharshodbegim madrasalari yagona tizim rejasi bo'yicha qurilganiga qaramay, birbiridan farq qiladi. Temuriylar davridan qolgan maqbara, din arboblari va ruhoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi to'siq-xazira, avliyolar qadamjolari, dahma alohida guruhni tashkil qiladi.

Samarqandda Temur davrida shayx Burxoniddin Sag'orjiy xilxonasi – Ruhobod maqbarasi va Temuriylar xilxonasi - Go'ri Amir. Shuningdek, Shohizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar guruhi quriladi. Ulug'bek davrida ijodiy izlanishlar samarasi dahmalarning me'moriy ko'rinishiga ham ta'sir o'tkazadi. Shohizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha qozizoda Rumiya maqbarasi deb kelinayotgan («Sultonning onasi» uchun qurilgan, asli noma'lum) maqbara quriladi. Ulug'bek Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabz, Termiz, Toshkentda ham noyob obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shayxontohur majmuasi, bo'lib, qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub. Temur davrida ulkan inshoot-Turkiston shahrida Ahmad Yassaviy maqbarasi barpo qilindi. Bu maqbara musulmon Sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir.

Qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Shuningdek, Temur Shahrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «hazira» «Dor us-Siyosat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jahongir vafot etgach Shahrisabzda maqbara (hazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi an'alarini ko'rish mumkin. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir. Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriysiyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida qurilgan. Ikkinchisi-shahar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgohlarda qabul marosimlari, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shahrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi.

Shuningdek, shahar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod ettirgan. Ulug'bek davrida Samarqandning Registon maydoni shakllandi, «Masjidi Muqatta'», 210 gumbazli Ko'kaldosh jom'e masjidi qad ko'tardi. Shohizindada ayrim maqbaralar, Shahrisabzda Ko'kgumbaz masjidi, «Chilustun» va «Chinnixona» saroylari uning davrida qurildi. XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda Xo'ja Ahror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod qilindi. Amir Temur va Ulug'bek davrida tasviriy san'at turli yo'nalish bo'yicha yuksaldi. Islomda

jonli narsalar tasviriga sig'inmaslik tasviriy san'atda naqshning ravnaqiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoda arablar bosqini tufayli to'xtab qolgan devoriy suratlar va umuman tasviriy san'at Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi.

Xattotlik-qo'lyozma adabiyotning ajralmas bir qismi hisoblangan. Miniatur tasviriy san'atga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Temuriylar davrida tiklangan devoriy suratlar esa XVI asrda yana to'xtab qoldi. Samarqanddagi Temuriylarning saroy qarorgohlarida qabul marosimlari, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar bo'lgan. Temur, o'g'illari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri bu devoriy suratlarda aks ettirilgan Ulug'bek devorida ham devoriy suratlar mavzu jihatdan rang-barang bo'lib, uslubiy jihatdan miniatur janriga yaqin bo'lgan.

Bu davrda qayta ko'chirilgan Abdurahmon as-So'fiyning (X asr) falaqiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi Chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Samarqand rasadxonasida esa to'qqiz falak ko'rinishi, yetti gardish, yetti yulduz-yoritqich daraja, vaqt bo'limlari, Yer yuzining yetti iqlimi tasvirlangan. Temur davrida qurilgan Shirinbeka opa, Bibixonim, Tuman opa obidalarida naqqoshlik va xattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. Shirinbeka opa maqbarasida tasvir ko'p ranglarda, qolgan ichki bino devorlarida oq va moviy rangdagi tabiat manzaralari tasvirlanadi.

Xattotlik san'ati taraqqiyotiga XV asrda an'anaviy nasxi, kufiy, devoriy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta'liq noyob qo'lyozma asarlar ko'chiriladigan maxsus ustaxonalar kitobchilikning ravnaqiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarida namoyon bo'ldi. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Temuriylar davrida ikkinchi renessans davri bo'lib bu asrda barcha sohalar rivoj topgan gullab yashnagan. Shu kungacha saqlanib kelinayotgan memoriy obidalar hali hanuzgacha Temurning qudrati va shavkatining buyukligi haqida so'zlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. U.Mansurov, U. To'xtabayev "O'zbekistonning madaniyati va san'ati tarixi". Toshkent-2021 y
2. Nozilov D, "Markaziy Osiyo me'morchiligida interyer" T-1982